TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

JO‘SHQIN DARYOLAR

OX0000048163

73

B21.512.122
J-96

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

JO‘SHQIN DARYOLAR

73

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 42227

"O‘ZBEKISTON"
TOSHKENT — 2022

UO‘K 821.512.122-3
KBK 84(5Qoz)
J 96

Tahrir hay’ati:

Xayriddin Sulton – hay’at raisi,
Ibrohim G‘afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo‘ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo‘riboyev, G‘ofur Eshmurodov, G‘ayrat Bozorov,
G‘ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi:

Tursinali Ahmedov

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo‘lib o‘tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a’zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g‘oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo‘lib O‘zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko‘lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro‘yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san’atga ko‘rsatilayotgan ulkan g‘amxo‘rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so‘z san’atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

ISBN 978-9943-8734-0-7
©“O‘zbekiston” nashriyoti, 2022

ALASH SHIORLI ADABIYOT

(mualliflar haqida)

Qo'lingizdagi to'plamga sara she'riy asarlari kiritilgan qozoq shoiri, faylasuf, kompozitor, tarjimon Shokarim Xudoyberdiyev 1858-yili 24-iyun kuni hozirgi Abay viloyati, Abay tumanidagi Kengbuloq degan joyda tug'ildi. Bolalikdan yetimlik qismatini ko'rgan shoir amakisi Abay Qo'nonboyevning tarbiyasida o'sgan.

Bu esa Shokarimning dunyoqarashi shakllanishida, shoirlik mahoratining oshishida katta ta'sir ko'rsatdi. U rus, arab, fors, turk tillarini o'rgandi. Shoir G'arb va Sharq adabiyotini ham yetuk darajada bilgan.

Shokarim Xudoyberdiyev yetti yoshidan she'r yozishni boshlab, hayotining oxirigacha ma'rifatparvarlik yo'nalishida ijod qildi. Abayning yangicha dasturini rivojlantirib, undan keyingi ikkinchi realist shoir darajasiga ko'tarildi. Shokarim ijodi turfa xilligi bilan ajralib turadi. "Yoshlarga", "Yoshlik haqida", "Qarilik haqida" she'rlari Abay yaratgan an'analar asosida yozilgan. "Umr", "Aniq oshiq avliyo", "Chin sirim", "Armon", "Nasihat" kabi she'rlarini ham alohida e'tirof etib o'tish zarur. U og'zaki adabiyotning, improvizator shoirlar poeziyasining yozma adabiyotga o'tishida, qozoq adabiyotida lirik janr turlarining rivojlanishiga, ulardagi mazmunning hayot bilan yaqinlashuviga ko'p hissa qo'shgan. "Qalqaman — Mamir", "Yenglik — Kebek", "Nartaylaq — Oysuluv" dostonlarini, "Odil — Mariya" romanini yozgan.

1905-yili haj safari chog'ida Istambul, Parij shaharlarida ham bo'lib, u yerlardagi kutubxonalardan o'z xalqi hayotiga bog'liq kitoblarni o'qib, o'rganadi. Ushbu yig'ilgan materiallar asosida "Turk, qirg'iz ham xonlar shajarasi" kitobini, "Musulmonlik sharti" asarini yozdi. Rus va g'arb adabiyoti namunalarini tarjima qilib, qozoq kitobxonlariga tanishtiradi.

Shokarim Xudoyberdiyevning ijodi g‘oyaviy jihatdan demokratik, xalqchil, gumanistik-ma’rifatparvarlik yo‘nalishida edi. Ushbu jihatidan u XX asrning boshidagi taraqqiyparvar qozoq ziyolilari bilan hamnafas bo‘ldi. Alashorda arboblarining faoliyatini yuksak baholadi. Qozoq adabiyotidagi Abayning realistik an’analarini davom ettirib, epik janrlarning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi.

Taniqli qozoq shoiri, publitsist, olim Ahmad Boytursunovning she’rlari va tarjima asarlari ham ushbu to‘plamdan joy oldi. U 1872-yili 5-sentabrda hozirgi Qo‘stanay viloyati, Jangeldin tumanidagi Saritubek ovulida tug‘ildi. To‘qqiz yoshidan ovul maktabida, keyin esa To‘rg‘aydagi maktabda tahsil oladi. Uni 1891-yilda tugatgach, Orenburgdagi 4 yillik maktabga o‘qishga kiradi. 1895–1909-yillarda Aqto‘be, Qo‘stanay, Qarqarali tumanlari maktablarida o‘qituvchi, Qarqarali shahar maktabi mudiri bo‘lib ishlaydi.

Ahmad Boytursunov 1905-yilda Qarqarali shahri yaqinidagi Qo‘yondi yarmarkasida yozilgan va 14500 kishi imzolagan “Qarqarali petitsiyasi”ning mualliflaridan biri edi. O‘shandan beri jandarm nazoratida bo‘lgan. 1909-yil 1-iyulda yolg‘on ayblovlar bilan hibsga olindi va Semipalatinsk turmasiga qamaldi. Rossiya Ichki ishlar vazirligi maxsus kengashining uni qozoq viloyatlaridan tashqariga surgun qilish to‘g‘risidagi qaroriga muvofiq u 1910-yil 9-martda Orenburg shahriga keladi. 1913–1918-yillarda shu shaharda eng yaqin ishonchli do‘stlari Alixan Bo‘keyxonov, Mirjaqip Dulatov bilan birga, shuningdek, boshqa qozoq ziyolilarining ko‘magiga tayanib, ilk umumxalq bosma nashri “Qozoq” gazetasini chiqardi. Keyinchalik Alash partiyasi va Alashorda hukumati tarkibida faoliyat olib boradi. 1920–1921-yillarda Qozog‘iston Xalq maorifi komissari lavozimida ishlagan. 1922-yildan boshlab hayotining oxirigacha ilm-fan va maorif sohasidagi turli lavozimlarda faoliyat olib bordi.

1929-yil 2-iyun kuni “Alash” harakatining 43 nafar a’zosi bilan birga Olmaotada hibsga olinadi. 1934-yilda rus yozuvchisi Maksim Gorkiyning yordami bilan ozodlikka chiqib, oilasi bilan

Olmaotaga qaytib keladi. 1937-yil 8-oktyabr kuni yana hibsga olingan va 8-dekabr kuni otib tashlangan.

Ahmad Boytursunov ijodini she'r yozishdan boshlagan. Shoirning ilk she'rlari "Qirq masal" tarjimalar to'plamida 1909-yili Sankt-Peterburgda nashr etilgan. Uning 1911-yili nashr qilingan ikkinchi kitobi "Masa" ichki motivlari va o'y-fikrlari, so'zni qo'llash usullari bilan qozoq she'riyatiga o'ziga xos yangilik va o'zgarish olib keldi. Uning ko'pgina she'rlari o'sha davrdagi ma'rifatparvarlik yo'nalishi bilan hamohang edi. U Abay boshlab bergan va shakllantirgan an'analarni, gumanistik va demokratik yo'nalishdagi g'oyalarni o'ziga xos tarzda davom ettirdi. "Qozoq salti", "Qozoq qalpi", "Do'stimga xat", "Yiqqan-tergan", "Tilak-fotiham", "Yovga tushgan jon so'zi", "Bog'" va yana boshqa she'rlari bor. Xalq og'zaki adabiyoti namunalarini to'plash va nashr etish ishlariga hamda badiiy tarjima sohasiga ham katta hissa qo'shdi.

Uning adabiyot sohasidagi ilk tadqiqot ishi 1913-yilda "Qozoq" gazetasining uch sonida chop etilgan "Qozoqning bosh oqini" nomli katta hajmdagi maqolasi bo'lib, u Abay Qo'nonboyevga bag'ishlab yozilgan edi. 1926-yili nashr qilingan "Adabiyot tanitgich" nomli kitobi esa qozoq tilidagi ilk fundamental ilmiy-nazariy asar sifatida tarixda qoldi.

Ushbu to'plamga she'rlari va ilk qozoq romani sifatida e'tirof etilgan nasriy asari kiritilgan qozoq shoiri, yozuvchi, dramaturg, publitsist Mirjaqip Dulatov 1885-yili 21-noyabrda hozirgi Qo'stanay viloyati, Jankeldin tumanidagi Qizbel ovulida tug'ildi. Yoshligida yetim qolib, akasi Asqarning qaramog'ida ulg'ayadi. Dastlab qishloq mullasidan xat tanib, Ibray Oltinsarin ta'sirida 1897-yilda To'rg'aydagi maktabga o'qishga kirdi va u yerda besh yil o'qib, qishloq maktabi o'qituvchisi degan guvohnoma oldi. Olti-yetti yil qishloq maktablarida bolalarga dars beradi.

U 1904-yili Omsk shahriga borib Ahmad Boytursunov va Alixan Bo'keyxonov bilan uchrashdi. Omsk, Qarqarali, O'rol, Sankt-Peterburg shaharlaridagi milliy-demokratik harakatda faol ishtirok etadi. 1905–1907-yillarda Zaysan uezdidagi maktabda dars bergan. 1907-yilda Sankt-Peterburgda yagona soni chiqqan

"Serke" gazetasida uning "Yoshlarga" she'ri chop etiladi. Birinchi she'riy to'plami 1909-yilda Qozon shahridagi "Sharq" nashriyotida "Uyg'on, qozoq!" nomi bilan chop etiladi. Bu to'plamning qozoq kitobxonlari orasida ta'siri juda kuchli bo'ladi. Qozoq adabiyoti tarixidagi ilk roman sifatida e'tirof etilgan "Baxtsiz Jamol" asari 1910-yilda Qozon shahridagi Karimovlar bosmaxonasida chop etiladi. Bu vaqtda u nazm va nasr janrlarida birdek ijod qiladi. Qozoq nashrlari, xususan, "Ayqap" jurnali uchun muntazam ravishda maqolalar yozadi.

1912-yili Orenburg shahriga keladi va Ahmad Boytursunov bilan birga dala o'lkasining ma'rifatparvarlik-demokratik yo'nalishdagi birinchi norasmiy nashri — "Qozoq" gazetasiga asos soladi (1913–1918-y.). 1918–1920-yillarda Toshkentda "Aq jol" gazetasida ishlaydi. 1922–1926-yillarda Orenburgdagi Qozoq xalq ta'limi institutida o'qituvchi, Qozog'iston davlat nashriyotida bo'lim mudiri, "Yenbekshi qozoq" gazetasida muharrir yordamchisi bo'lib ishlaydi. Shu yillarda Mirjaqip Dulatov "Balqiya" nomli to'rt pardali pyesa yozgan. Bu asarni o'sha paytda qozoq teatri repertuarining ilk asoslaridan biri deyish mumkin. Uning "Toza buloq", "Shikoyat", "Mung", "Armonim", "Sirim", "Toliqqan ko'ngil", "Xayol", "Tong" kabi she'rlari esa nozik lirika bilan sug'orilganligi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, u jurnalistika va tarjima sohasida ham faoliyat olib boradi. Qozog'istonning taniqli jamoat arboblari haqidagi ocherk va hikoyalari, tarixiy mavzudagi maqolalari o'sha paytda rus va tatar nashrlarida chop etilgan. "Abay", "Xon Abilay", "Qozoq shoiri", "Hazrati Sulton", "Ahmad Boytursunovich Boytursunov" va boshqa fundamental tadqiqot-maqolalarini yozgan. 1928-yilning oxirida ko'plab qozoq ziyolilari qatorida qamoqqa olinadi. 1930-yili dastlab o'lim jazosiga hukm qilinib, keyinroq bu jazo 10 yillik qamoq bilan almashtirilgan. 1935-yil 5-oktyabr kuni qamoq lageri kasalxonasida og'ir kasallikdan vafot etdi.

To'plamga she'riy asarlari kiritilgan qozoq adibi, dramaturg, tarjimon, tadqiqotchi, publitsist Jusipbek Aymauitov 1889-yili hozirgi Pavlodar viloyati, Bayanovul tumanidagi Qiziltog' ovulida tug'ilgan. 1914-yili Pavlodardagi maktabni, 1918-yili esa Semipa-

latinsk o'qituvchilar seminariyasini tugatgan. 1911–1914-yillarda qishloqda o'qituvchi, 1919–1922-yillarda Xalq maorifi komissarligi hay'ati a'zosi, Semipalatinsk guberniyasi o'quv bo'limi boshlig'i, "Qozoq tili" gazetasi muharriri bo'lib faoliyat yuritgan. 1922–1924-yillarda Qarqaralida o'qituvchi, 1924–1926-yillarda Toshkentdagi "Aq jol" gazetasida adabiy xodim, 1926–1929-yillarda Chimkent pedagogika texnikumi direktori lavozimida ishlagan. 1929-yili yolg'on ayblov bilan hibsga olinib, 1931-yilda otilgan.

Jusipbek Aymauitovning ijod yo'li 1910-yilda boshlandi. Dastlabki hikoya va maqolalari "Qozoq", "Sariarqa" gazetalarida, "Abay" jurnalida chop etilgan. Jahon adabiyotidan ko'pgina asarlarni qozoq tiliga tarjima qilgan. Pedagogika, psixologiya, metodika, estetik tarbiyaga oid kitoblar yozgan. U adabiyot, estetika, tanqidchilik sohalari bilan shug'ullangan, ko'plab publitsistik maqolalari e'lon qilingan. "Qartxo'ja", "Oqbilak" romanlari, "Kunikeyning aybi" qissasi, "Sherniyoz", "El qo'rg'oni", "Mansabparastlar" pyesalari, "Mag'jonning oqinligi haqida" adabiy-tanqidiy maqolasi — serqirra ijodkorning qozoq adabiyoti tarixida o'z o'rniga ega asarlaridir.

Muxtor Auezov bilan birgalikda 1918–1919-yillarda Semipalatinskda "Abay" jurnalini nashr qilgan. "Ikkov" taxallusi bilan, M. Auezov bilan birgalikda "Abay hayoti va faoliyati" (1918, №2), "Abaydan keyingi shoirlar" (1918, №3), "Tarjima haqida" (1925), "Shunqor qo'shig'i" (1925) maqolalarini yozgan. Shuningdek, teatr, musiqa, san'at tarixiga oid ko'plab maqolalar yozgan. Uning pedagogika, psixologiya va metodika sohasidagi yirik asarlari o'z davri uchun muhim o'rin tutgan.

Qo'lingizdagi to'plamning gultoji — qozoq adabiyotining atoqli namoyandasi, shoir Mag'jon Jumaboyevning asarlari ekanligini, albatta, alohida ta'kidlab o'tishimiz zarur. Mag'jon (Abulmag'jon) Bekeno'g'li Jumaboyev 1893-yilning 25-iyun kuni hozirgi Shimoliy Qozog'iston viloyati, Mag'jon Jumaboyev tumanidagi Sassiq ko'l ovulida tug'ildi. U ovul mullasidan dars olib, 1905–1910-yillarda esa Qiziljar (Petropavlovsk)dagi madrasada o'qigan. 1910–1913-yillarda Ufadagi "G'aliya" madrasasida tahsil olgan. Tatar yozuvchisi Galimjon Ibrohimovdan 1912-yilda

dars oladi va uning yordami bilan Qozondagi Karimovlar bosmaxonasida ilk she'riy to'plami "Sho'lpan" nashr etiladi. "Sadaq" jurnalini chiqarishda qatnashib, unda she'rlarini chop ettiradi. 1913–1916-yillarda Omsk o'qituvchilar seminariyasida o'qigan. "Balapan" qo'lyozma jurnalini nashr etish ishlariga yordam beradi.

Alixan Bo'keyxonov, Ahmad Boytursunov, Mirjaqip Dulatov kabi arboblar bilan uchrashib, "Qozoq" gazetasida she'rlarini e'lon qilgan. 1918–1919-yillarda Petropavlovsk uezdining zemstvo boshqarmasida, 1919–1923-yillarda Oqmola guberniyasining "Bo'stonliq tug'i" gazetasida, Toshkentda nashr qilingan "Sho'lpan", "Sana" jurnallari, "Aq jol" gazetasida ishlagan. O'sha davrda "Botir Bayan" dostonini yozib, nashr ettiradi.

Mag'jon Jumaboyev 1923–1927-yillarda Moskvadagi Oliy adabiyot va san'at institutida o'qigan. Moskvada o'qib yurgan kezlarida uning asarlari nohaq tanqid qilindi. 1927–1929-yillarda Buraboyda, so'ng Qiziljarda o'qituvchi bo'lib ishlagan. 1929-yilda Mag'jon Jumaboyev yolg'on ayblovlar oqibatida 10 yilga surgun qilingan. 1936-yilda Maksim Gorkiyning vasiyligi bilan muddatidan oldin ozod qilinadi, Qozog'istonga qaytib keladi va Petropavlovskdagi maktabda rus tili va adabiyotidan dars beradi. 1937-yil mart oyida Jumaboyev Olma-otaga keldi va tarjimon bo'lib ishladi. 1938-yilda u yana hibsga olindi va otuvga hukm qilindi. 1938-yili 19-mart kuni hukm ijro etiladi.

Mag'jon Jumaboyev — faylasuf shoir. U o'zining "Qo'rqit" dostonida falsafaning azaliy mavzui — hayot va o'lim masalasini Qo'rqit va uning ta'qibchisi ajal orqali tasvirlaydi. U "O'qyetmasning qiyasida", "Qo'yliboyning qo'bizi", "Yolg'on ertak", "Chin ertak" kabi asarlarida shaxs va millat taqdirini dramatik syujet, yuksak badiiy quvvat bilan kuylay olgan. Mag'jon Jumaboyev "Sho'lpanning gunohi" qissasini yozish orqali qozoq adabiyotiga psixologik tahlil va ong oqimi usullarini kiritdi.

Tursinali Ahmedov,
O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi

SHOKARIM XUDOYBERDIYEV

(1858–1931)

YOSHLIK HAQIDA

Gavharday ko‘zi,
Bulbulday so‘zi,
Jondan ortiq bir pari.
Yuzi bir oyday,
Minazi moyday,
O‘zgadan go‘zal shul yeri.
Dariyoday aql mo‘l edi,
Jon oshig‘im shul edi.

Ujmohning huri,
Izladim shuni,
Tol bo‘yining kiri yo‘q,
Bo‘ylari simday,
Beli bor qinday,
A’zolar a’lo mini[1] yo‘q.
Qiz shunchalar bo‘larma,
Uni so‘kkan o‘ngarma?

Jovdirab ko‘zi,
Tomchilab so‘zi,
Ipakday so‘chin tarasa.
Qolmaydi holing,
Chiqadi joning,
Qiyg‘ochday ko‘z-la qarasa.
Bul dunyoda qiz qiziq,
Bo‘z bolada o‘y buzuq.

Simobday to‘lqib,
Tulkiday yo‘rtib,

[1] **Min** — ayb, kamchilik.

Ketadi ko‘ngil har yoqqa.
Qironday qoqib,
Olmasday oqib,
Murodin tugal olmoqqa.
Er talabi bo‘sh qolmas,
To‘lqinli ko‘ngil to‘xtalmas.

Chiroying qochib,
Oshiqib-shoshib,
Qiz uchun tunda kezganda.
Bor molni solib,
Ro‘zg‘ordan qolib,
Serilar uydan bezganda.
Boqmasdan uyat-oringga,
Joningni bag‘ishla yoringga!

Oqselev[1] minib,
Qilangdan[2] kiyib,
Qaragan jonga ko‘rinmay.
Izlanib yorni,
Fido qip jonni,
Olis deb ovul erinmay,
Epchil bir yo‘ldosh yonga olib,
Ov ko‘rgan lochin boshlanib.

Ovulni borlab,
Atrofni chorlab,
Borishga to‘g‘ri shasht olmay.
Mo‘ralab boqib,
Yuraging qoqib,
Dalada chidab yotolmay.
Borib kel deb yo‘ldoshga,
Bir xabar olib bo‘lmasmi,

[1] **Oqselev** — oq selin, cho‘l o‘simligi.
[2] **Qilang** — oq, bo‘z.